

Феномен насильства над дітьми в освітньому середовищі України

The Phenomenon of Violence against Children in the Educational Environment of Ukraine

Наталія Лесько¹
Nataliia Lesko

¹ *Lviv Polytechnic National University*
12 Bandera Street, Lviv, Ukraine, 79013

DOI: [10.22178/pos.34-1](https://doi.org/10.22178/pos.34-1)

LCC Subject Category:
[K3740-3762](#)

Received 21.04.2018
Accepted 20.05.2018
Published online 28.05.2018

Corresponding Author:
leskonataly@gmail.com

Анотація. У статті досліджується феномен насильства на дітьми у освітньому середовищі. Аналізуються чинники, що загострюють насильство в освітньому середовищі. Висвітлюються проблеми захисту дітей від насильства у освітньому середовищі. Досліджено поняття шкільною медіації як примирення сторін шкільного конфлікту за допомогою однолітка-медіатора. Відзначено, що держава, школа та органи управління освітою мають бути зацікавлені у введенні медіаторських практик. Вони сприяють покращенню шкільної атмосфери, налагодженню діалогу всередині шкільного середовища та досягненню компромісу. Відзначається, що школи не бажають зазвичай афішувати конфлікт на рівні громадськості; медіація забезпечує таку можливість, не замовчуючи при цьому конфлікту умисно та не порушуючи прав, свобод і законних інтересів дітей. Узагальнено досвід європейських країн у сфері профілактики насильства над дітьми у освітньому середовищі. Метою статті є дослідження феномену насильства в освітньому середовищі України, окреслення шляхів вдосконалення теоретичної та нормативної бази з цього питання. Для реалізації поставленої мети проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 180 дітей віком 17 років, що навчаються на першому курсі у Навчально-науковому інституті права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Вивчаючи теоретико-методологічні аспекти зазначеної проблеми дослідження, застосовувалися такі теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення даних психолого-педагогічної, науково-методичної літератури. Доведено, що своєчасне та якісне реагування уповноважених органів та застосування ними всіх можливих заходів у випадку вчинення насильства щодо дітей є запорукою формування здорового у всіх сенсах цього слова суспільства.

Ключові слова: насильство в освітньому середовищі; булінг; жорстоке поводження з дітьми; агресія; діти; освітнє середовище.

Abstract. The article investigates the phenomenon of violence against children in the educational environment. The factors that exacerbate violence in the educational environment are analyzed. The problems of protecting children from violence in the educational environment are highlighted. The paper examines the concept of school mediation as reconciliation of the sides of a school conflict with the help of a peer mediator. It is noted that the state, the school, and the educational authorities should be interested in introducing mediatory practices. The latter contribute to the improvement of the school environment, facilitate dialogue within the school environment, and help achieve compromises. It is noted that schools do not normally want to advertise conflicts at the public level, and mediation provides such a possibility without deliberately concealing the conflicts and without violating the rights, freedoms and legitimate interests of children at the same time. The article sums up the experience of European countries in the field of prevention of violence against children in the educational environment. The main objective of the article is to study the phenomenon of violence in the educational environment of Ukraine, to outline the ways of improving the theoretical and regulatory framework on this issue. In order to achieve this goal, an empirical study was conducted, in which 180 children

© 2018 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License



under the age of 17, who are first-year students at the Educational and Scientific Institute of Jurisprudence and Psychology of Lviv Polytechnic National University, took part. When studying theoretical and methodological aspects of the research problem, the following theoretical methods were used: analysis, synthesis, generalization of the data of psychological and pedagogical, scientific and methodological literature. It is established that it should be remembered that timely and qualitative response of the authorized bodies and their application of all possible measures in case of violence against children is a guarantee of the formation of a healthy, in every sense of the word, society.

Keywords: violence in the educational environment; bullying; violence against children; aggression; children; educational environment.

ВСТУП

Зростання шкільного насильства пов'язане з відмовою школи ще в 90-ті роки ХХ століття від виховної парадигми. Загальноосвітні установи, захопившись інноваційними технологіями навчання, підмінили освіту (що містить в собі навчання, виховання і розвиток) передачею знань. Проголошена цінність «гармонійно розвиненої особистість» як підсумкового результату навчання в школі виявилася фактично недосяжною в рамках одностороннього, спотвореного розуміння освіти як процесу, спрямованого на підготовку фахівця для ринку послуг, котрий втратив цінності патріотизму, громадянськості, правової культури. Одночасно в цей же період у зв'язку з різким погіршенням соціально-економічної ситуації в країні, зниженням рівня зарплат представників бюджетної сфери, відтоку інтелектуальної еліти на Захід відбулося падіння престижу вчителя, що знайшло відображення в загальній неповазі до його особистості [1, с. 159].

Сучасні підлітки 11–14 років зросли в умовах, коли батьки, зайняті зароблянням грошей, практично відсторонилися від цілеспрямованого сімейного виховання, а вчителі нової хвили професійно не готові здійснювати виховний процес в школі. Як наслідок, одвічне питання дитини проте, що таке «добре» і що таке «погано» аж надто часто залишається без відповіді. Сучасний підліток володіє інформаційними технологіями і не має елементарної правової культури, не повною мірою усвідомлює результати своїх вчинків, не знає своїх прав і обов'язків. Накладаючись на кризу віку, що виявляється в порушеннях поведінки, асоціальних проявах і загальному негативізмі, зазначені обставини детермінують сплеск шкільного насильства [2, с. 69–70].

Якщо тридцять років тому вчителі найчастіше фіксували такі порушення шкільного по-

ведінки, як невиконання домашніх завдань, гіперактивність на уроках, ухилення від збору металобрухту, відсутність шкільної або спортивної форми, прогули занять, то зараз відзначаються жорстокістю у стосунках з однокласниками і педагогами, демонстративне придушення особистості вчителя, бійки, ранні вагітності школярів, побиття молодших школярів (часто з ознаками міжнаціональної ворожнечі), алкоголізм, наркоманія, згвалтування і навіть вбивства. Таким чином, відзначається різке збільшення порушень нормативної поведінки школярів в бік делінквентності, протиправності.

У двадцять першому столітті шкільне насильство набуло нового соціального наповнення. Якщо раніше в шкільному середовищі насильство у вигляді підліткових бійок було реакцією на загрозу, замах на свободу для відновлення своїх прав і місця в соціальній ієрархії, то сьогодні приводом стає відсутність спільної ідентичності, відмінності між агресором і жертвою, що провокує першого на насильницьку взаємодію з другим [3, с. 41].

Аналіз досліджень і публікацій проблеми. Науковець Д. Ольвеус сьогодні залишається найавторитетнішим дослідником проблеми насильства у освітньому середовищі [4]. Серед британських дослідників слід відзначити В. Ортона, Д. Лейна, Д. Таттума, Е. Мунте. У США особливу увагу до шкільного насильства стали проявляти на початку 1990 рр. (Каталано, Хоукінс, Харарчі). В Україні проблема насильства у школах вивчалася психологами, соціологами та педагогами: К. Абсалямова, А. Барліт, Р. Безпальча, І. Гайдамашко, А. Губко, О. Дроздов [5], А. Йосипів, О. Корабльова, О. Ожійова, В. Ролінський, С. Стельмах, А. Чернякова, О. Шуміло. Проблеми насильства серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів та запобігання йому в українській кримінології досліджувала І. Лубенець. Разом

із тим, означена тематика потребує подальшого дослідження з урахуванням нових реалій.

Мета статті – дослідження феномену насильства в освітньому середовищі України, окреслення шляхів вдосконалення теоретичної та нормативної бази з цього питання.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для реалізації поставленої мети було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 180 дітей віком 17 років, що навчаються на першому курсі в Навчально-науковому інституті права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Вивчаючи теоретико-методологічні аспекти зазначеної проблеми дослідження, застосовувалися такі теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення даних психолого-педагогічної, науково-методичної літератури.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Слід зазначити, що існує багато видів шкільного насильства. Зокрема виділяють прямий та непрямий буллінг. Прямі знущання часто набувають форми явного, фізичного контакту, в якому на жертву відкрито напали. Непрямі знущання часто приймають форму соціальної ізоляції і навмисного виключення з діяльності [4].

Загалом, буллінг проявляється в двох основних формах: фізичній – навмисні штурхання на уроках, удари на перервах, побиття, що призводять до травм (інколи дуже серйозних) на території школи; психологічній – насилля, яке впливає на психіку жертви та наносить їй психологічну травму. Цей вид насильства проявляється в словесних образах чи погрозах, переслідуванні, залякуванні, що призводить до емоційного дискомфорту та неврівноваженості. Серед різновидів буллингу виокремлюють: вербальний (образливі прізвиська, поширення неправдивих чуток тощо); образливі жести чи дії; ізоляція («жертва» навмисно ізолюється, виганяється чи ігнорується частиною учнів або навіть усім класом); вимагання (грошей, їжі, різних речей, примус щось вкрасти); кібербуллінг (із залученням мобільного зв'язку чи комп'ютерних технологій: через смс чи соціа-

льні мережі «жертві» надсилаються різні тексти, картинки, відео образливого або погрозового характеру).

На думку О. Ю. Дроздова, існує своєрідне «коло третирування» (*bullying circle*), яке часто включає учнів з наступним репертуаром соціальних ролей: 1) «жертва» – учень, що є об'єктом третирування; 2) «агресор (и) /переслідувач (і)» – учень або учні, які розпочинають третирування жертви та в подальшому беруть у цьому процесі активну участь; 3) «прибічники (помічники) агресорів» – учні, які не є ініціаторами третирування, але пізніше включаються в нього; 4) «пасивні прибічники» – учні, які пасивно підтримують процес третирування; 5) «пасивний прибічник» можливого третирування – учні, яким подобається, коли третирують інших, але вони відкрито не виказують своєї підтримки агресорам; 6) «сторонній спостерігач» – учні, які в ситуації третирування дотримуються нейтральної позиції, керуючись принципом «це не моя справа»; 7) «вірогідний захисник» – учні, яким не подобається ситуація третирування інших, але які нічого не роблять, щоб допомогти жертві; 8) «захисник жертви» – учні, які виступають проти третирування інших у цілому і допомагають (чи намагаються допомогти) жертві [5].

В контексті нашого дослідження розглянемо правові засади захисту дітей від насильства з боку вчителів навчальних закладів. Жорстоке поводження з дітьми в школі, виховній установі з боку вчителів, вихователів щодо дітей виявляється у наступному: приниженнях, постановці в кут; битті; роздяганні дитини перед іншими як способу покарання; нагадуванні при класному колективі про недоліки дитини, особливості сім'ї, сімейні події, про які вчителю стало відомо; непосильній праці; ігноруванні фізичних потреб дитини (заборона піти до туалету); існуванні «любимчиків»; підвищеному тоні, крику, необґрунтованих, неадекватних оцінках; суворій дисципліні, яка тримається на страху, а не на інтересі до навчання; авторитаризмі, вимогах без пояснень; недоцільних вимогах до зовнішнього вигляду дитини (зачіски, форми) і застосуванні дій щодо його покращення, підстригання власноруч, зняття прикрас, відбір мобільних телефонів тощо; розбещенні. Мають місце непоодинокі випадки приниження гідності дітей вчителями. Нерідко конфіденційна інформація щодо проблем дитини та її сім'ї

розголошується і стає предметом обговорення у класному колективі, серед батьків, що травмує психіку, погіршує моральний стан дитини.

Жорстоке поводження дітей щодо дітей виявляється в такому: образливих прізвиськах; насміханні над виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків; примушуванні до негативних дій (доведи, що не боїшся вчителя що ти не гірше за інших, палиш, вживаєш наркотики, дорослий, займаєшся сексом тощо), бойкоті, ігноруванні; битті («темна»); відбиранні у слабших дорогих речей, грошей, їжі; погрозах, приниженнях; примусу до «служіння» сильному – нести портфель, бути на підхваті, чергувати тощо; згвалтуванні, травлі [6].

Важливою формою роботи, що спрямована на профілактику насильства в освітньому середовищі, може виступати шкільна медіація – розв'язування конфліктних ситуацій через примирення сторін шляхом знаходження оптимального варіанта розв'язання проблеми, що задовольняє обидві сторони, при взаємному бажанні сторін знайти вихід із ситуації. Така робота допоможе знизити рівень агресії у школі, дасть можливість вирішувати спірні питання ненасильницьким шляхом, усуне можливості для переходу від конфлікту до насильства [7, с. 34].

Окрім того, шкільну медіацію визначають як примирення сторін шкільного конфлікту за допомогою однолітка-медіатора. «Медіація ровесників», або шкільна медіація передбачає, що школярі-медіатори проводять зустрічі з ровесниками, які перебувають у стані конфлікту, і допомагають їм залагодити суперечку з урахуванням інтересів усіх сторін. Тобто «медіація ровесників» передає відповідальність за вирішення конфліктів до рук самих учнів. Окрім проведення примирних сесій, школярі-медіатори також беруть участь у заходах із роз'яснення важливості й успішності співробітницького підходу, проводять тренінги з однолітками і молодшими школярами [8, с.197–198].

Отже, суб'єктами медіації є школярі, батьки, вчителі, адміністрація школи і ровесники – медіатори. Процедура відбувається лише на принципах добровільності. Примушення до проведення медіації неприпустиме, до того ж, така медіація буде завідомо неефективною. Медіатор сприяє діалогу сторін. Практика ба-

гатьох країн засвідчує, що саме однолітку сторони довіряють, оскільки передбачають, що він зможе їх зрозуміти, тому що перебуває в тому самому середовищі оточенні, «говорить їхньою мовою». Шкільна медіація довела, що вирішення конфліктів між учнями за допомогою їхніх однолітків-медіаторів приводить до позитивного розв'язання 7 з 10 конфліктів [9]. У самостійному вирішенні конфліктів діти більш відверті і більше довіряють медіаторові, ніж коли конфлікти вирішують за участю вчителя.

Відзначимо, що шкільна медіація діє в багатьох державах: Австралії, Канаді, Новій Зеландії, США, Великобританії, Шотландії і Північній Ірландії, Італії, Румунії, Польщі, Іспанії, Туреччині, Німеччині, Південній Африці, Україні, Фінляндії, Норвегії, Данії, Швеції та ін. За даними закордонної статистики, у навчальних закладах, де діють програми шкільної медіації, спостерігається зниження рівня конфліктності (zareєстрованих бійок) на 80 % і на 75 % – зменшення кількості прогулів. Крім того, спостерігається збільшення впевненості школяра в собі й величезний ентузіазм у реалізації місії шкільних центрів медіації – вирішення конфліктів серед однолітків шляхом співробітництва, а не суперництва [10].

Прикладом позитивного застосування класичної моделі медіації інтересів в освіті можуть слугувати проекти Польського центру медіації. У Росії понад 15 років розвивається медіація в освітній сфері у формі шкільних служб примирення, існують різні програми та пілотні проекти і в Україні (наприклад, на базі Українського центру примирення), однак вагомих тенденцій позитивних змін проблем неповнолітніх в освітній сфері цей інститут поки що не досягнув [11, с. 388–392].

З метою дослідження феномену насильства в освітньому середовищі в 2017 р. було проведено анкетування серед 180 дітей віком 17 років, що навчаються на першому курсі в Навчально-науковому інституті права та психології Національного університету «Львівська політехніка». На питання «Чи вважаєте Ви проблему насильства щодо дітей актуальною та такою, що потребує глибокого аналізу?» так відповіло 92 %, ні – 4 %; так, але є більш актуальні проблеми – 4 %.

На питання «Чи згодні Ви з тезою, що в умовах сьогодення в Україні правовий захист дитини

від різних форм насильницької поведінки недостатній і терміново потребує вдосконалення» так відповіло 92 %; ні – 8 %.

На питання «Хто, на Ваш погляд, повинен стати основною ланкою у попередженні насильства щодо дітей?» отримали такі результати: територіальні органи Національної поліції – 21 %; Міністерство соціальної політики – 28 %; громадські організації – 40 %; органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти – 10 %.

На питання «Як, на Ваш погляд, можна домогтися зниження рівня насильства щодо дітей в освітньому середовищі?» 45 % студентів відповіло, що необхідно посилити відповідальність за вчинення насильницьких дій щодо дітей; 25 % – надати ширші повноваження дільничному офіцеру поліції; систематично перевіряти сім'ї в яких існує ризик вчинення насильства щодо дітей – 21 %; боротися з насильством у суспільстві шляхом правового навчання – 30 %. Проведене дослідження засвідчило, що діти загалом проінформовані про можливі способи захисту їхніх прав у разі вчинення насильства.

Розглянемо міжнародний досвід протидії шкільному насильству. У 2009 році в Канаді було створено програму «Зупини Буллінг» (*Stop a Bully*), яка дає можливість учням покаржитися, якщо вони стали жертвою чи свідком буллінгу, гарантуючи їм анонімність та безпеку [12].

Школи Канади керуються низкою законів, які забороняють насильство в школах. У кожній провінції є Закони Про освіту, які закріплюють створення безпечного навчального середовища. Наприклад, Законом Про освіту провінції Онтаріо (*The Education Act*) визначається Кодекс поведінки в школі (*Code of Conduct*). Його завданнями є створення навчального середовища, у якому: до всіх учнів та працівників ставляться з повагою, особливо до шкільного керівництва; виховується громадянська відповідальність (через заохочення до участі в громадському житті школи); заохочуються ненасильницькі способи вирішення конфліктів; здійснюються заходи для безпеки людей в школі; вживаються заходи проти вживання алкоголю та наркотиків; відбувається попередження буллінгу в школах [13].

У 2006 році Міністерство освіти Великої Британії розробило рекомендації і стратегії,

спрямовані на запобігання і викорінення буллінгу в середніх школах: «Безпечне навчання – антибуллінгова робота в школі» (*Safe to Learn: Anti-bullying Work at School*). У цьому документі наголошується, що буллінг – це недопустиме явище в школі, і кожен, хто працює у сфері шкільної освіти, є відповідальним за виховання ненасильницької поведінки учнів. Згідно з ч. 2 Закону «Про освіту та інспектування» від 2006 року, директори середніх шкіл повинні визначати критерії поведінки учнів у школі. Директор і педагоги мають право застосовувати дисциплінарні заходи, якщо випадки буллінгу мають місце і поза школою, наприклад, кібербуллінг. Слід відмітити, що антибуллінгова складова стала важливим напрямком загальної політики шкіл Великобританії. Міністерство освіти рекомендує прийняти кожній школі важливий документ – Статут про буллінг (*Bullying – A Charter for Action*). Цей документ має містити чітко розроблені критерії самооцінки для учнів, за допомогою яких можна визначити своє ставлення до буллінгу: чи схильний конкретний індивід стати ініціатором жорстокості, чи жертвою, чи має правильну позицію щодо подібної поведінки.

До роботи з буллінгом залучаються не тільки педагоги, а й батьки, громада, самі учні, представники органів управління освітою, церква, поліція. Директорам шкіл рекомендовано призначити педагога або психолога зі штату школи (*Behaviour and Attendance Consultant*), який був би відповідальним за вирішення питань, пов'язаних із буллінгом, і в обов'язки якого входило б спостереження за поведінкою учнів, консультування і надання необхідної допомоги [14, с. 102–103].

УСША одним із найбільш активних державних інститутів, що співпрацює з учителями у сфері профілактики насильства та негативних явищ у закладах освіти, є Управління безпечних та вільних від наркотиків шкіл (*Office of Safe and Drug Free Schools – OSDFS*). Управління створено в 1984 році під керівництвом В. Модзелескі як підрозділ Міністерства освіти США. Дане управління займається дослідженням рівня безпеки в школах, розробленням та впровадженням профілактичних програм, спрямованих на виховання соціально відповідальних громадян [15].

У контексті нашого дослідження варті уваги змістові та процесуальні особливості освіт-

ньо-профілактичної програми в США, зокрема програма «Навчання протистояти злочинним угрупованням – Успіх» (*Gang Resistance Education And Training – G.R.E.A.T.*), яка є логічним продовженням програми *D.A.R.E.* Ця превентивна програма спрямована на формування правосвідомості дітей, зокрема важковиховуваних учнів, під керівництвом учителів-офіцерів на засадах розвитку навичок спілкування (*life-skills approach*), прийняття рішень і критичного мислення, керування емоціями (контроль над почуттям гніву) тощо. Центральною ідеєю даної програми є формування в учнів загальноосвітніх шкіл необхідних складових індивідуальної захищеності від тиску однолітків, запобігання злочинним угрупованням на території школи [16].

ВИСНОВКИ

Насильство стосовно дітей в освітньому середовищі (булінг) – соціальне явище, яке отримало поширення у всьому світі, у тому числі, й в Україні. У XXI столітті булінг набув нового соціального наповнення. Видається за доцільне прийняти загальнодержавну програму з протидії насильству в освітньому середовищі, адже на сьогодні діють лише регіональні програми «Стоп-насильство». Перспективним напрямом попередження насильства щодо дітей є активне залучення вихователів, вчителів, шкільних психологів до цієї діяльності. Саме в дошкільних та шкільних закладах освіти має розповсюджуватись серед дітей інформація про чинну Національну дитячу гарячу лінію, передаватись інформація про виявлені випадки насильства щодо дітей у відповідні органи та служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Bulgakova, E. E., Vilacheva, M. N., & Morozov, G. B. (2012). *Professija «uchitel'» opasnosti ot zloupotreblenija uchashhimisja svoimi pravami* [Profession “teacher”: the risk of abusing the right to lesrn]. *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii*, 6, 158–163 (in Russian)
[Булгакова, Е. Е., Вилачева, М. Н., & Морозов, Г. Б. (2012). Профессия «учитель» опасности от злоупотребления учащимися своими правами. *Педагогическое образование в России*, 6, 158–163].
2. Guljaeva, K. Ju. (2007). *Agresivnost' i ee osobennosti v podrostkovom vozraste* [Aggressiveness and its characteristics in adolescent retaliation]. *Omskij nauchnyj vestnik*, 3, 107–110 (in Russian)
[Гуляева, К. Ю. (2007). Агрессивность и ее особенности в подростковом возрасте. *Омский научный вестник*, 3, 68–72].
3. Dubinina, S. N. (2009). *Agresija kak strategija adaptacii deviantnyh podrostkov* [Aggression as a strategy for adapting deviant adolescents]. *SPO*, 4, 41–44 (in Russian)
[Дубинина, С. Н. (2009). Агрессия как стратегия адаптации девиантных подростков. *Среднее профессиональное образование*, 4, 41–44].
4. Olweus, D. (2001). Bullying at school: tackling the problem. *The OECD Observer*, 225, 24–26.
5. Drozdov, O. (2007). Fenomen tretiyuvannia u shkoli: shliakhy vyrishennia problem [Tertiary phenomenon in school: ways to solve a problem]. *Sotsialna psykholohiia*, 6, 124–132 (in Ukrainian)
[Дроздов, О. (2007). Феномен третирування у школі: шляхи вирішення проблеми. *Соціальна психологія*, 6, 124–132].
6. Pro vzhyttia dodatkovykh zakhodiv shchodo profilaktyky ta zapobihannia zhorstokomu povodzhenniu z ditmy [On taking additional measures to prevent and combat the ill-treatment of children] (Ukraine), 25 December 2006, No 844. Retrieved April 1, 2018, from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS4976.html (in Ukrainian)
[Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми (Україна), 25 грудня 2006, № 844. Актуально на 01.04.2018. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS4976.html].
7. Dubrovska, Ye., Yasenovska, M., & Alieksieienko, M. (2009). *Nasylstvo v shkoli: analiz problemy ta dopomoha, yakoi potrebuut dity ta vchyteli u yii rozviazanni* [School violence: An analysis of the

- problem and the help children and teachers need to solve]. Kyiv: Zhinochyi konsortsium Ukrainy (in Ukrainian)
[Дубровська, Є., Ясеновська, М., & Алексеєнко, М. (2009). *Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні*. Київ: Жіночий консорціум України].
8. Durniak, L. (2013). *Shkilna mediatsiia yak zasib vyrishennia konfliktiv sered pidlitkiv* [School Mediation as a Means of Resolving Conflicts among Adolescents]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*, 5, 191–200 (in Ukrainian)
[Дурняк, Л. (2013). Шкільна медіація як засіб вирішення конфліктів серед підлітків. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 5, 191–200].
 9. UNESCO. (2009). *Human Rights Education in the School Systems of Europe, Central Asia and North America: A Compendium of Good Practice*. Warsaw: OSCE.
 10. Leko, I. B., & Chuiko, H. V. (2011). *Mediatsiia* [Mediation]. Chernivtsi: Knyhy – XXI (in Ukrainian)
[Леко, І. Б., & Чуйко, Г. В. (2011). *Медіація*. Чернівці: Книги – XXI].
 11. Ortynska, N. V. (2016). *Pravovyi status nepovnolitnikh: teoretyko-pravove doslidzhennia* [Legal status of minors: theoretical and legal research]. Lviv: SPOLOM (in Ukrainian)
[Ортинська, Н. В. (2016). *Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження*. Львів: СПОЛОМ].
 12. Knowlton, T. (2014). *Stop a Bully Statistics Since 2009*. Retrieved April 1, 2018, from <http://www.stopabully.ca/about-us/stopabully-statistics>
 13. Government of Ontario. (2018). The Education Act. Provincial Code of Conduct. Retrieved April 1, 2018, from http://www.e-laws.gov.on.ca/html/statutes/english/elaws_statutes_90e02_e.htm#BK565
 14. Lushpai, L. I. (2014). *Dosvid Velykoi Brytanii shchodo podolannia bulinhu u serednii shkoli* [British experience of overcoming bullying at secondary schools]. In O. Kikinezhdii (Ed.), *Dytynstvo bez nasyllia : suspilstvo, shkola i simia na zakhysti prav ditei* (pp. 102–105). Ternopil: Stereoart (in Ukrainian)
[Лушпай, Л. І. (2014). Досвід Великої Британії щодо подолання булінгу у середній школі. В О. Кікінезді (Ред.), *Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* (с. 102–105). Тернопіль: Стереарт].
 15. Lutsenko, O. (Ed.). (2012). *Yak borotys z nasylliam v shkoli? (Problema nasyllstva ta ahresyvnykh dii uchniv ZOSh i yak yii protystoiaty* [How to deal with violence in school? (The problem of violence and aggression of students in secondary schools and how to resist it)]. Sumy: SumDPU im. A. S. Makarenka (in Ukrainian)
[Луценко, О. (Ред.). (2012). *Як боротись з насиллям в школі? (Проблема насильства та агресивних дій учнів ЗОШ і як їй протистояти)*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка].
 16. Gang Resistance Education and Training. (2018). "Choose to Be G.R.E.A.T." Week. Retrieved April 1, 2018, from <https://www.great-online.org>